

УДК 349.412

П. Ф. КУЛИНИЧ

Павло Федотович Кулинич, доктор юридичних наук, завідувач відділу Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СІВОЗМІНИ У ЗЕМЛЕРОБСТВІ УКРАЇНИ

Введений в дію 1 січня 2002 р. Земельний кодекс України передбачив проведення реорганізації правового забезпечення охорони сільськогосподарських угідь на засадах нормування показників їх якісного стану. Проте Кодексом визначено лише види нормативів у сфері охорони земель, які мали бути деталізовані та «вплетені» у правовий механізм охорони земель шляхом прийняття спеціального закону «Про охорону земель». Такий закон був прийнятий ще 19 червня 2003 року. Однак у ньому законодавець спромігся лише надати визначення закріплених у Земельному кодексі України нормативів та виокремити їх підвиди. Тому зазначені нормативи не діють, оскільки не знайшли відображення у ключових елементах правового механізму охорони земель – повноваженнях органів влади щодо організації охорони угідь, правах і обов'язках суб'єктів сільськогосподарського землекористування та заходах їх юридичної відповідальності. По суті, запроваджені Земельним кодексом України нормативи у сфері охорони земель слід розглядати як «холостий постріл» законодавця, який не призвів до настання бажаних результатів у сфері охорони сільськогосподарських угідь.

Водночас 4 червня 2009 р. Верховна Рада України прийняла Закон України від «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів»¹, яким ввела в законодавство ще один вид земельних нормативів – нормативи співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах. Згідно з цим Законом нормативи оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах встановлюються для досягнення високих і стабільних урожаїв та запобігання виснаженню й втраті родючості ґрунтів внаслідок ґрунтовтоми. Такі нормативи визначають структуру посівних площ для різних природно-сільськогосподарських регіонів та перелік установлених культур для вирощування у цих регіонах.

У зв'язку з недостатньою ефективністю чинного законодавства щодо нормування у сфері охорони і використання сільськогосподарських земель перед наукою і практикою постає проблема вироблення належного правового механізму застосування таких нормативів у процесі використання та охорони кожної сільськогосподарської земельної ділянки, поля та землеволодіння. На наш погляд, суть даної проблеми полягає у необхідності забезпечення локалізації таких нормативів, тобто у трансформації встановлених зазначеними нормативами узагальнених для всіх земель сільськогосподарського призначення країни показників їх якісного стану у конкретизовані показники, які відображали б не тільки вимоги узагальнених нормативів, але, що дуже важливо, агротехнічний стан та інші якісні показники кожної сільськогосподарської земельної ділянки, наданої для ведення товарного аграрного виробництва.

Особливо виразно проблема конкретизації нормативів у галузі охорони й використання сільськогосподарських земель окреслилась з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів» від 4 червня 2009 р., яким встановлена обов'язковість застосування науково обґрунтованого чергування вирощуваних сільськогосподарських культур (сівозміна), та постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах» від 11 лютого 2010 р. № 164², якою затверджено нормативи оптимального співвідношення культур у сівозмінах у п'яти основних природно-сільськогосподарських регіонах України, а також нормативи періодичності вирощування культури на одному й тому самому полі.

За своїм змістом зазначені нормативи є узагальненим відсотковим вираженням структури посівних площ під різними культурами у кожному природно-сільськогосподарському регіоні України. Так, згідно з Постановою, площа зернових та зернобобових культур у Поліському регіоні має становити не більше ніж

35–80 %, у Лісостеповому регіоні – не більше 25–95 %, у Північностеповому – не більше 45–85 % використуваних сільськогосподарських земель. Цілком зрозуміло, що закріплений на національному рівні широкий діапазон максимальних площ під сільськогосподарськими культурами має бути звужений, конкретизований відповідно до ґрунтово-кліматичних особливостей різних сільськогосподарських зон і підзон кожного природно-сільськогосподарського регіону, а потім приведений до мінімального діапазону співвідношення площ вирощуваних сільськогосподарських культур у межах кожного сільськогосподарського підприємства (землеволодіння).

При проведенні такої конкретизації нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмін орієнтиром мають слугувати затверджені цією ж постановою допустимі нормативи періодичності вирощування культури на одному і тому самому полі. Згідно з Постановою, такі нормативи становлять: для озимих жита і ячменю, ячменю ярого, вівса, гречки – не менше ніж через один рік; для пшениці озимої, картоплі, проса – не менше ніж через два роки; для кукурудзи в сівозміні або на тимчасово виведеному із сівозміни полі – протягом двох – трьох років поспіль; для багаторічних бобових трав, зернобобових культур (крім люпину), буряку цукрового і кормового, ріпаку озимого і ярого – не менше ніж через три роки; для льону – не менше ніж через п'ять років; для люпину, капусти – не менше ніж через шість років; для соняшника – не менше ніж через сім років; для лікарських рослин (залежно від біологічних властивостей) – один – десять років.

Слід зауважити, що законодавче введення сівозмін викликало неоднозначну реакцію представників аграрного бізнесу. Зокрема, негативну оцінку вищезазначеним законодавчим новаціям у галузі запровадження сівозмін та прийнятій на їх розвиток постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах» від 11 лютого 2010 р. дали експерти Асоціації «Український клуб аграрного бізнесу». На їх думку, зазначена постанова Кабінету Міністрів України не тільки гальмує ефективний розвиток аграрного сектору, але й сприяє подальшій бюрократизації та створенню нових корупційних схем для чиновників. Вони вважають: якщо все буде зведено до необхідності виготовлення планів землекористування та перевірок чиновників, це буде означати, що наболілу тематику родючості ґрунтів почнуть використовувати для формування додаткового джерела заробітку на селянах для чиновників та науковців³. Однак незадоволення експертів викликав не сам факт встановлення обов'язкового порядку розроблення сівозмін, а обмеження можливостей для монокультурного використання земель з вирощуванням переважно так званих «комерційно успішних культур» – сої, кукурудзи, пшениці, соняшника тощо.

На організованому журналом «Бізнес» Круглому столі, присвяченому обговоренню перспектив застосування Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів» від 4 червня 2009 р., який передбачає обов'язкове використання сільськогосподарськими товаровиробниками сівозмін, обговорювалося питання щодо доцільності реєстрації сівозмін як обмеження прав на сільськогосподарські земельні ділянки та, відповідно, про відшкодування сільськогосподарським землекористувачам збитків, завданих зазначеними обмеженнями⁴. Очевидно, така постановка питання є спробою використання як юридичну протидію застосуванню сівозмін положення ст. 156 Земельного кодексу України щодо відшкодування збитків власникам і користувачам землі, завданих встановленням обмежень щодо використання земельних ділянок.

Вважаємо, що така постановка питання є необґрунтованою. З юридичної точки зору встановлення обов'язкового порядку застосування сівозміни не можна, на нашу думку, розглядати як встановлення обмеження прав власників і користувачів сільськогосподарських земель щодо використання останніх. Адже будь-яке правове обмеження являє собою виключення з певного загального правила. Ми вважаємо, що законодавче запровадження застосування сівозмін всіма сільськогосподарськими товаровиробниками, що використовують більше 100 га сільськогосподарських земель, являє собою не обмеження земельних прав, а зміну загальних правил охорони й використання всіх земель, наданих для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, відповідно до сучасних реалій землеробства та на виконання конституційної вимоги щодо надання особливої охорони землі як основному національному багатству.

З нашої точки зору, юридична природа сівозміни полягає у тому, що проект про встановлення сівозмін є не правовим обмеженням, а засобом конкретизації встановлених Земельним кодексом України та іншими актами земельного і екологічного законодавства загальних прав та обов'язків власників та користувачів землі щодо охорони і використання сільськогосподарських угідь, для яких складена сівозміна, з метою збереження і відтворення їх якості шляхом науково та практично обґрунтованого чергування (ротації) вирощуваних на них сільськогосподарських культур.

Суть такої конкретизації полягає у трансформації загальних правових приписів щодо оптимального співвідношення культур у сівозмінах для конкретного природно-сільськогосподарського регіону у права та обов'язки власника (користувача) сільськогосподарської земельної ділянки (землеволодіння) щодо співвідношення площ сільськогосподарських культур та порядку їх чергування у часі та просторі. Зазначена трансформація може здійснюватися із застосуванням організаційно-правового механізму, за допомогою якого використання конкретної земельної ділянки (землеволодіння) приводиться у відповідність до нормативу оптимального співвідношення культур у сівозмінах для конкретного природно-сільськогосподарського регіону.

На нашу думку, одним із основних елементів організаційно-правового механізму трансформації загальних правових приписів щодо оптимального співвідношення культур у сівозмінах для природно-сільськогосподарського регіону у права та обов'язки власника (користувача) сільськогосподарської земельної ділянки

(землеволодіння) щодо співвідношення на ній площ сільськогосподарських культур та порядку їх чергування у часі та просторі має стати агрохімічний паспорт поля. Складання таких паспортів започатковане Указом Президента України «Про суцільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення» від 2 грудня 1995 р. № 1118/95⁵. Згідно з Указом суцільна агрохімічна паспортизація всіх земель сільськогосподарського призначення на території України запроваджена з метою здійснення державного контролю за зміною показників родючості та забруднення ґрунтів токсичними речовинами й радіонуклідами, раціонального використання таких земель.

Юридична природа агрохімічного паспорта поля (земельної ділянки) полягає у фіксації стартового (на момент запровадження сівозміни) якісного стану сільськогосподарських земель та відображення його динаміки під впливом господарської діяльності власників і користувачів земельних ділянок протягом певного часу. Саме тому складання агрохімічних паспортів полів є важливим засобом локалізації правового регулювання у сфері сільськогосподарського землекористування⁶.

Натомість нормативи оптимального співвідношення культур у сівозмінах для конкретного природно-сільськогосподарського регіону являють собою агротехнологічні правові норми, якими визначаються орієнтири господарської діяльності щодо використання сільськогосподарських земель, слідування, яким, ймовірно забезпечить досягнення бажаних (запланованих) показників якісного стану земель сільськогосподарського призначення, які ґрунтуються на даних агрохімічних паспортів полів.

Важливим елементом організаційно-правового механізму, за допомогою якого використання конкретної земельної ділянки (землеволодіння) здійснюється відповідно до нормативу оптимального співвідношення культур у сівозмінах для конкретного природно-сільськогосподарського регіону, є проект сівозміни. Аграрна наука і вітчизняна сільськогосподарська практика свідчать, що за допомогою сівозміни можна дозувати виробниче антропогенне навантаження на сільськогосподарські землі, досягаючи тим самим ефекту відтворення, збереження та підвищення їх якісного стану. Як зазначається у літературі, у кінцевому результаті сільськогосподарський товаровиробник має одержати проект, який забезпечить раціональне і ефективне використання усіх земель, створить сприятливі умови для підвищення продуктивності праці, мінімізації капіталовкладень, врегулює питання призупинення ерозійних процесів, визначить площі земель, використання яких є економічно неефективним та екологічно небезпечним⁷.

Однак, як відмічають фахівці-практики, у сучасних умовах, коли в країні ґрунтові обстеження проводилися 25–30 років тому, наявні матеріали ґрунтових обстежень не відповідають реальному стану ґрунтів, а також відсутні організаційно-правові механізми консолідації земель, вилучення з активного сільськогосподарського використання малопродуктивних та консервація деградованих земель, створення необхідної інфраструктури облаштування територій, розробка проектів землеустрою щодо застосування сівозміни не дасть належного ефекту⁸. На думку економістів, «зберегти родючість ґрунтів неможливо тільки сівозмінами. Адже сівозміни – це лише похідна від структури земельних угідь, тому її треба змінити... Необхідно переглянути площі ріллі, збільшити кількість екологічно стабілізуючих угідь»⁹.

У переважній більшості європейських країн застосування сівозміни не є обов'язковим, це робиться добровільно. Наприклад, у Німеччині хоча на рівні законодавства фермери не зобов'язані дотримуватися сівозміни, але фактично 90 % з них дотримуються встановлених правил завдяки механізму субсидіювання з двох джерел: з бюджету ЄС та від держави¹⁰.

Сільськогосподарська наука розглядає сівозміну як науково обґрунтоване чергування культур у часі й просторі, яке передбачає правильний підбір сприятливих для вирощування сільськогосподарських культур попередників та оптимальне насичення одновидовими культурами, що враховує допустиму періодичність вирощування їх у полях. Залежно від агровиробничих завдань господарюючих у сільському господарстві суб'єктів розрізняють такі типи сівозмін: 1) польова – сівозміна призначена в основному для виробництва зерна, технічних культур та картоплі; 2) кормова – сівозміна призначена переважно для виробництва соковитих та грубих кормів; 3) прифермська – кормова сівозміна, яка розміщена поблизу тваринницьких ферм та призначена для виробництва соковитих та зелених кормів; 4) спеціальна – сівозміна, в якій вирощуються культури, що потребують спеціальних умов та агротехніки їх вирощування; 5) сінокосо-пасовищна – кормова сівозміна, в якій в основному вирощуються багаторічні та однорічні трави для сінокосіння та випасання худоби. У свою чергу за співвідношенням сільськогосподарських культур і парів сівозміни поділяються на зернопарові, зернопаропросапні, зернопросапні, зернотрав'яні, плодозмінні, травопільні, просапні, трав'янопросапні, овочеві, міжгосподарські, сидеральні та ґрунтозахисні¹¹.

Отже, сівозміна має багатоаспектну правову природу. Застосування сівозміни слід розглядати не тільки як землеохоронний, а й як виробничий, агробізнесовий захід, покликаний забезпечити вирощування певних сільськогосподарських культур відповідно до кон'юнктури аграрного ринку. Тому право вибору та головна роль у розробленні проектів застосування сівозміни мають належати сільськогосподарським товаровиробникам.

Виходячи з землеохоронного та агровиробничого значення сівозмін проекти їх введення та виконання слід, на наш погляд, розглядати не як проекти землеустрою (хоча певний елемент перебування вони містять), а насамперед як агроекологічні проекти, спрямовані на організацію прибуткового вирощування рослинницької продукції відповідно до кон'юнктури ринку продовольчої продукції. Тому такі проекти, по-перше, мають розроблятися та затверджуватися самими сільськогосподарськими товаровиробниками, які мають у штаті фахівців з агрономії, або ж залученими на договірній основі іншими фахівцями у галузі землеробства. По-друге, проекти щодо запровадження сівозміни повинні підлягати (за необхідності) не землевпорядній, а спеціалізо-

ваній агроекологічній експертизі, яка має бути безоплатною і функціонувати в системі Державної служби охорони ґрунтів та здійснюватися її спеціалізованими експертними підрозділами або ж експертами наукових установ агроекологічного профілю. У цьому зв'язку уявляється сумнівною запроваджена законом практика розробки проектів сівозмін як проектів землеустрою, а також покладення їх розробки на землепорядні організації, які, як відомо, не мають у своїх штатах фахівців з ведення сільськогосподарського виробництва у відповідних природно-кліматичних зонах України, а тим більше – сертифікованих інженерів-землепорядників чи інженерів-геодезистів. По-третє, обов'язковою передумовою використання сівозміни має бути розроблення агрохімічних паспортів полів, що в свою чергу передбачає необхідність проведення обстеження агрохімічного стану полів, щодо яких розробляється проект сівозміни. По-четверте, основним юридичним критерієм дотримання сільськогосподарськими товаровиробниками вимог законодавства про охорону угідь має бути не наявність чи відсутність проекту сівозміни, а позитивна динаміка якісного стану таких угідь.

У зв'язку з цим вважаємо, що ключовим елементом організаційно-правового механізму трансформації загальних правових приписів щодо оптимального співвідношення культур у сівозмінах для конкретного природно-сільськогосподарського регіону у права та обов'язки власника (користувача) сільськогосподарської земельної ділянки (землеволодіння) щодо співвідношення площ сільськогосподарських культур та порядку їх чергування у часі та просторі має стати Державна служба охорони ґрунтів.

З метою забезпечення такої трансформації кожен власник чи землекористувач земельної ділянки сільськогосподарського призначення, який займається веденням товарного сільськогосподарського виробництва, повинен мати можливість укласти з відповідним районним підрозділом Державної служби охорони ґрунтів договір про взаємодію у сфері охорони і використання сільськогосподарських земель, у якому слід визначити план заходів щодо відновлення, збереження чи підвищення якісного стану сільськогосподарських земель певного власника чи користувача (господарства). Обов'язковими складовими частинами такого плану мають бути проведення стартової оцінки якісного стану таких земель та складання на цій основі агрохімічного паспорта поля (земельної ділянки), який може бути використаний для розроблення проекту сівозміни на сільськогосподарській землі власника чи землекористувача.

За допомогою зазначених договорів загальні нормативи якості сільськогосподарських земель можна буде локалізувати, тобто привести їх зміст у відповідність до якісного стану земельної ділянки (угіддя, агроландшафту) та потреб їх збереження й підвищення якісного стану на певну перспективу.

Вважаємо також, що з метою підвищення ефективності такого контролю уявляється доцільним запровадити електронний кадастр якісного стану сільськогосподарських угідь у розрізі кожного землеволодіння. З нашої точки зору, такий кадастр у перспективі мають вести районні відділення Державної служби охорони ґрунтів, а кожен господарюючий сільськогосподарський суб'єкт повинен мати вільний доступ до відомостей такого кадастру.

Нарешті, з метою стимулювання власників і користувачів сільськогосподарських земель до укладення з Державною службою охорони ґрунтів договорів про взаємодію у сфері охорони і використання сільськогосподарських земель доцільно внести певні зміни у законодавство щодо державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Вважаємо, що така підтримка має надаватися передусім тим, хто уклав вищезазначений договір.

Таким чином, закріплення у законодавстві запропонованого правового механізму локалізації нормативів у сфері охорони і використання сільськогосподарських угідь дасть змогу імплементувати узагальнені вимоги таких нормативів у систему повноважень, прав, обов'язків та відповідальності суб'єктів сільськогосподарського землекористування у межах кожного землеволодіння, поля та земельної ділянки.

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів: Закон України від 4 червня 2009 р. № 1443-VI // Офіційний вісник України. – 2009. – № 84. – Ст. 2837.

² Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 р. № 164 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 13. – Ст. 613.

³ Аграрії занепокоєні рішенням уряду щодо регулювання сівозмін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.myland.org.ua/index.php?icH2005&1a^=ик>

⁴ Романюк Е. Земля обедованная. Обязав аграриев разрабатывать проекты землеустройства, власть решила не только сохранить ґрунты, но и заработать / Елена Романюк // Бизнес. – 2010. – 22 февраля.

⁵ Про суцільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення : Указ Президента України від 2 грудня 1995 р. № 1118/95 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua. – Назва з екрану.

⁶ Кулинич П. Ф. Локалізація правового регулювання сільськогосподарського землекористування: поняття, юридична природа та механізм здійснення / П. Ф. Кулинич // Юридична Україна. – 2010. – № 10. – С. 94–100. – С. 99–100.

⁷ Краснолуцький О. Складання проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічно обґрунтовані сівозміни та впорядкування угідь / О. Краснолуцький, Р. Тихенко, Т. Євсюков // Землепорядний вісник. – 2010. – № 4. – С. 14–17. – С. 17.

⁸ Кілочко В. М. Організаційно-правові та фінансово-економічні проблеми розроблення проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни і впорядкування угідь // Землеустрій і кадастр. – 2012. – С. 10–14. – С. 12.

⁹ Бабміндра Д. І., Чкан Т. В. Організаційно-економічні та екологічні аспекти аграрного землекористування // Землеустрій і кадастр. – 2013. – № 1. – С. 7–9. – С. 8.

¹⁰ Панасенко В. Досвід Німеччини у сфері раціонального використання і збереження ґрунтів // Землепорядний вісник. – 2012. – № 11. – С. 6–8. – С. 8.

¹¹ Методичні рекомендації щодо складання проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь / [кол. авторів : С. О. Бесараб, Н. Г. Коломоець, М. Г. Мазуренко, В. І. Колесник, І. В. Мазуренко]. – К. : ДП «Головний науково-дослідний та проектний інститут землеустрою», 2010. – 95 с. – С. 38–40.

Резюме

Кулинич П. Ф. Правові питання застосування сівозміни у землеробстві України.

Досліджується юридична природа сівозміни як нормативу у сфері охорони і використання сільськогосподарських земель. Доводиться, що передумовою застосування сівозміни має бути агрохімічна паспортизація земель. Обґрунтовується доцільність покладення обов'язку складання агрохімічних паспортів та розробки проектів сівозміни не лише на власників та користувачів сільськогосподарських земельних ділянок, а й на Державну службу охорони ґрунтів, які мають співпрацювати на засадах публічно-приватного партнерства.

Ключові слова: сільськогосподарські землі, сівозміна, право.

Резюме

Кулинич П. Ф. Правовые вопросы применения севооборота в земледелии Украины.

Исследуется юридическая природа севооборота как норматива в сфере охраны и использования сельскохозяйственных земель. Доказывается, что предпосылкой применения севооборота должна быть агрохимическая паспортизация земель. Обосновывается целесообразность возложения обязанности по составлению агрохимических паспортов та разработке проектов севооборотов не только на собственников и пользователей сельскохозяйственных земельных участков, но и на Государственную службу охраны почв, которые должны сотрудничать на началах публично-частного партнерства.

Ключевые слова: сельскохозяйственные земли, севооборот, право.

Summary

Kulinich P. Legal issues of crop rotation's implementation in agriculture of Ukraine.

Legal nature of crop rotation as a normative in the sphere of protection and use of agricultural land is investigated. It is proved that agricultural pasportization of land should be a precondition of implementation of crop rotation. The conclusion is done that obligation on agricultural pasportization and preparation of crop rotation's projects should be put on both land owners (land users) and State service of soil protection which should cooperate on the basis of public private partnership.

Key words: agricultural land, crop rotation, law.

Отримано 19.08.2013

УДК 349.41

Б. В. ДАНИЛЕНКО

Богдан Вікторович Даниленко, кандидат юридичних наук, головний спеціаліст відділу взаємодії з Верховною Радою України та Адміністрацією Президента України Управління координації законопроектної діяльності Держземагентства України, секретар Науково-експертної ради Держземагентства України

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО: НОВИЙ ПІДХІД ДО ОБҐРУНТУВАННЯ ІСНУВАННЯ ЯК САМОСТІЙНОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА

Проблема поділу системи права на галузі залишається однією з найбільш актуальних у науці теорії права. Серед її представників немає одностайності щодо визначення переліку галузей права, щодо віднесення тих чи інших правових інституційних утворень до самостійних галузей права. Не оминають ці дискусії і таке правове явище, як земельне право.

Обґрунтування існування земельного права як самостійної галузі було здійснено в працях Г. О. Аксеньонка, І. І. Каракаша, М. І. Краснова, А. М. Мірошниченка, М. В. Шульги та інших представників земельно-правової науки. Проте більшість науковців роблять це на основі підходу до диференціації системи права на галузі, з яким автор не може погодитись.

Метою статті є обґрунтування існування самостійної галузі права – земельного права.

Вочевидь, для виділення тієї чи іншої сукупності правових норм в окрему галузь необхідно визначити загальні критерії для поділу права на галузі. У часи Радянського Союзу панувала думка, відповідно до якої